

Retorica als *Prima Philosophia*

Emanuel Rutten

In zijn *Retorica* definieert Aristoteles de retorica als het vermogen om met betrekking tot elk onderwerp in te zien wat overtuigingskracht heeft. Retorica is anders gezegd de discipline om in ieder onderwerp het overtuigende aan te wijzen. Zo gedefinieerd kan de retorica opgevat worden als de eerste filosofie, als *prima philosophia*, nog voor de logica. Dat zal ik hieronder betogen. Daarna zal ik ingaan op enkele mogelijke tegenwerpingen.

In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht is het niet zo dat een logische redenering overtuigend is *omdat* zij logisch geldig is. Een logische redenering wordt omgekeerd juist gezien als logisch geldig *omdat* zij overtuigend is. Het primaat ligt dus bij het overtuigende en niet bij het logisch geldige. Een redeneerwijze die elk mens overtuigend vindt, wordt op grond van *dat* gegeven als logisch geldig aangemerkt. Zo zijn *modus ponens* of *modus tollens* niet overtuigend omdat ze logisch geldig zijn. De begronding werkt precies andersom. Ze zijn overtuigend en *daarom* worden ze beschouwd als logisch geldig. Het logisch geldige is dan ook een reflectie van wat wij ten diepste overtuigend vinden. Het overtuigende fundeert zo het logische en niet andersom. Dit alles betekent dat niet de logica, maar de retorica begrepen moet worden als *prima philosophia*, als eerste filosofie. Retorica is immers de kunst om in elk onderwerp *het overtuigende* aan te wijzen. Zij is de *techne* van het overtuigende.

Een aanvullende overweging om retorica aan te merken als eerste filosofie kan aan Plato worden ontleend. Retorica is het bewegen van de ziel door spraak, zegt Plato in de *Phaedrus*. Met het bewegen van de ziel van de toehoorder wordt bedoeld dat de spreker in kwestie overtuigend spreekt. De orator overtuigt door het vakkundig leggen van woorden in de ziel van de toehoorder. Maar als dat zo is, dan is de retorica allesomvattend. Ze is overal in die zin dat al ons spreken en denken uiteindelijk gericht is op het bewegen van de ziel, op overtuigen. Retorica is zelfs aanwezig wanneer wij alleen zijn om na te denken. Een dergelijke activiteit is immers niets meer of minder dan een innerlijk gesprek, een gesprek van de ziel met zichzelf, en dus een op overtuiging gerichte zelfbeweging van de ziel. Zonder retorica kan dus niets in beweging komen. Retorica is steeds nodig om de menselijke ziel te bewegen in de richting van een overtuigende conclusie. Maar dan heeft ze inderdaad het primaat boven het logische.

Dat niet de logica maar de retorica *prima philosophia* is hoeft ons eigenlijk niet te verbazen. Werkelijk denken is immers ten diepste een existentieel geworteld denken. Echt denken is bezielde en betrokken denken, bestaande uit redelijke gemoedsoverwegingen en teruggrijpend op bij het onderwerp passende algemeen aanvaarde uitgangspunten. Deze uitgangspunten,

door Aristoteles *endoxa* genoemd, worden in de onderlinge retorische confrontatie van de endoxa steeds bijgesteld. De endoxa die uiteindelijk alle confrontaties overleven, krijgen op een bepaald moment de status van vast en zeker uitgangspunt voor de cultuurgemeenschap waarin zij ontstonden. Het denken is en blijft zo ten diepste gesitueerd. En het is precies dit gegeven dat zowel epistemisch als genealogisch voorafgaat aan de logica zelf. Zonder retorica wordt het denken leeg. Het denken moet geworteld zijn en haar onderwerp aanschouwelijk en concreet maken om anderen überhaupt te kunnen overtuigen en hun ziel te bewegen.

Laten we nu eens kijken naar mogelijke tegenwerpingen die tegen bovenstaande kunnen worden ingebracht. Men zou kunnen betogen dat de logica hoe dan ook het primaat heeft boven de retorica omdat logica ons inzicht geeft in absolute waarheden, namelijk de logische waarheden van het zijn zelf. De logica krijgt hier dus een absolute objectieve status. Zij geeft ons onfeilbare ultieme waarheden over de structuur van de werkelijkheid zelf. Maar, zo zou ik hierop willen antwoorden, wie zijn wij dat wij menen toegang te hebben tot het absolute? Is het geen *hubris* van de mens om te denken dat wij een volmaakt van de mens onafhankelijk neutraal standpunt op de werkelijkheid kunnen innemen, een absoluut archimedisch punt van waaruit wij direct contact kunnen maken met het absolute, met het zijn *an sich*?

Hoe wordt die vermeende absolute objectieve geldigheid van de logische wetten anders gezegd gefundeerd? Wat maakt uiteindelijk dat wij zoiets als *modus ponens* als logische wet accepteren? Toch niets meer of minder dan dat dergelijke afleidingen ons als mensen ten diepste overtuigen? Maar dan is het overtuigende wel degelijk fundamenteler dan het logisch geldige, zodat de discipline van het aanwijzen van het overtuigende in ieder onderwerp wel degelijk voorafgaat aan de discipline van het in kaart brengen van de logische wetten. Dit wil niets anders zeggen dan dat de retorica het primaat heeft boven de logica. En dit primaat is zoals gezegd tweeledig. De logische wetten worden epistemologisch gerechtvaardigd oftewel gelegitimeerd met een beroep op een retorische categorie, namelijk de categorie van het ten diepste overtuigd worden. Daarnaast vormt het retorisch moment van het overtuigd worden ook de genealogische oorsprong van deze wetten. We erkennen de desbetreffende afleidingen immers pas als logische wetten doordat ze ons ten diepste overtuigen.

Hierbij kan ook gedacht worden aan het schandaal van de propositielogica, waarop ik in een eerdere bijdrage ben ingegaan. We stuiten, zoals ik liet zien, op een schandaal in het formele afleidingssysteem van de propositielogica zelf. Maar hoe zouden wij dit schandaal überhaupt ontdekt kunnen hebben als het formele systeem van de propositielogica voor ons als mensen de status zou hebben van een onaantastbare absolute wet? Het probleem kon nu juist alléén ontdekt worden doordat wij een bepaalde logische afleiding in het systeem verwierpen omdat wij die afleiding niet overtuigend vonden. Hier zien we dat het feit dat iets ons al dan niet overtuigt inderdaad het primaat heeft boven wat wij uiteindelijk als logische wet aanmerken.

Wat hiertegen in gebracht kan worden is dat de logica niet mag worden geïdentificeerd met alleen maar een verzameling formele logische systemen. We dienen namelijk een onderscheid te maken tussen de *logica naturalis* en de *logica docens*. De *logica docens*, de logica van de formele systemen, is uiteindelijk gegrond in de *logica naturalis*, namelijk in onze directe logische intuïties. Het is de *logica naturalis* die binnen de logica het meest fundamenteel is en waar nodig de *logica docens* kan corrigeren. De logica in haar geheel ontleent haar legitimiteit dus aan onze onmiddellijke onvervreembare logische intuïties en daarmee aan iets dat verdergaat dan het overtuigende zonder meer.

Redeneervormen als *modus ponens* noemen wij bijvoorbeeld logisch geldig omdat wij een bepaald soort vermogen hebben, namelijk logische intuïtie. Deze intuïties vormen een bron van onmiddellijk inzicht. Dankzij onze logische intuïties kunnen wij direct, onmiddellijk en onvervreemdbaar inzien dat bepaalde logische afleidingen, zoals *modus ponens* wel geldig moeten zijn. Dergelijke diepe logische intuïties zijn dan ook vele malen dwingender, directer en onvervreemdbaarder dan het overtuigende zonder meer, en precies daarom heeft de logica uiteindelijk alsnog een geheel eigenstandige grond waarop zij staat en welke haar fundeert. Maar dan is de logica niet afhankelijk van de discipline van het vinden en aanwijzen van het overtuigende en dus niet ondergeschikt aan de retorica.

Mijn vervolgreplek hierop is aldus. Genoemde logische intuïties, hoe onmiddellijk, dwingend en onvervreemdbaar ook, zijn redelijkerwijs uiteindelijk toch voorbeelden van een bepaald type van overtuigd worden: namelijk van het direct, diep en onvervreemdbaar overtuigd raken van iets zodra je ermee wordt geconfronteerd. Maar als dat zo is, dan vormen de logische intuïties een *species* van het *genus* van het overtuigende. En dit betekent dat de retorica als discipline van de *genus* alsnog het primaat heeft boven de logica. De discipline van de *genus* heeft immers het primaat boven de logica als discipline van de *species*. Of nog anders gezegd: de logische wetten zijn een *species* van de *topoi* voor het overtuigen. De retorica heeft als de kunst van het overtuigen daarom het primaat boven de logica.

Zo kunnen de logische wetten gekarakteriseerd worden als het overtuigende *in zichzelf*. Hier wordt logica dus gedefinieerd in termen van wat ons overtuigt. Logische intuïties zijn dat wat *in zichzelf* overtuigt en als zodanig een *species* van het *genus* van het overtuigend zijn. Maar dan is de retorica als de discipline van de *genus* inderdaad *prima philosophia*.

Nu is het zeker zo dat geheel los van de vraag naar de eerste filosofie redevoeringen altijd op *logos*, op logisch geldige afleidingen, gebaseerd moeten zijn. Oratoren dienen geen logische redeneerfouten te maken. Logische geldigheid is essentieel voor een overtuigende toespraak. We bevinden ons hier echter op een *ander niveau* dan de vraag naar de legitimiteit van de individuele logische wetten zelf. We bevinden ons hier namelijk op het niveau van de *gehele*

toespraak waarin allerlei logische redeneringen voorkomen die elk op één of meer logische wetten gebaseerd zijn. Een probleem voor mijn these treedt hier daarom niet op.

Daarnaast is het op het niveau van de gehele toespraak zo dat niet iedere uit logisch geldige redeneringen bestaande toespraak overtuigend is. Eveneens is het zo dat er overtuigende toespraken zijn die logisch ongeldige redeneringen bevatten. Op het niveau van de gehele toespraak vallen overtuigend zijn en logisch geldig zijn dus niet samen. Het is dan ook niet zo dat het overtuigende en het logisch geldige altijd ten diepste sterk met elkaar verbonden zijn.

Dit is echter evenmin in tegenspraak met de idee van retorica als *prima philosophia*. Als retorica eerste filosofie is, dan volgt dat we ons zowel op het microniveau van de individuele afzonderlijke logische wetten als op het macroniveau van de gehele toespraak volledig *binnen* de sfeer van het ons overtuigende bevinden. Op geen enkel moment verlaten wij de sfeer van het ons overtuigende om een uitstapje te maken naar een vermeend absoluut rijk van ultieme van ons mensen onafhankelijke logische waarheden.

Een reis naar het absolute is voor ons inderdaad onmogelijk. Als mensen zullen wij nooit in staat zijn om buiten onszelf te treden en zo rechtstreeks in contact te komen met de absolute werkelijke werkelijkheid. We zijn menselijk, al te menselijk. In alles wat we doen (zelfs als het gaat om het identificeren van logische wetten) blijven we geheel binnen de sfeer van wat voor ons als mensen overtuigend is. Nimmer zullen wij de horizon van het voor ons overtuigende kunnen overschrijden. Het overtuigende is voor ons dan ook het allesomvattende. Het is dat waarin wij als mensen zijn geworpen. Het overtuigende is het laatste *factum*. Het is de rots waarop onze spade afketst. Maar dan heeft de retorica als zijnde de discipline van het in ieder onderwerp zoeken en vinden van het overtuigende wel degelijk het primaat.

En natuurlijk, het overtuigende op het microniveau van de individuele afzonderlijke logische wetten is naast *pathos* en *ethos* medebepalend voor de vraag of een toespraak als geheel al dan niet overtuigt. Uit bovenstaande volgt echter dat ook dit gegeven niet in tegenspraak is met de veel fundamenteelere these dat de retorica uiteindelijk geldt als *prima philosophia*.